

СОЦІАЛЬНИЙ СМИСЛ - ЯК СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.9.07

БЛОКОНЬ І. В.

кандидат психологічних наук, докторант
лабораторії екологічної психології Інституту
психології ім. Г.С. Костюка, м. Київ

В статті розглядається смисл як структурний компонент діяльності. Показано, що елементи діяльності об'єднані в цілісну систему смисловими взаємозв'язками, а смисл діяльності одночасно включає в собі окремі смисли між її елементами, які є взаємозалежними.

Ключові слова: *соціальний смисл, структура діяльності.*

СОЦИАЛЬНЫЙ СМЫСЛ - КАК СТРУКТУРНЫЙ ЭЛЕМЕНТ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматривается смысл как структурный компонент деятельности. Показано, что элементы деятельности объединены в целостную систему смысловыми взаимосвязями, а смысл деятельности одновременно включает в себя отдельные смыслы между ее элементами, которые взаимосвязаны.

Ключевые слова: *социальный смысл, структура деятельности.*

Актуальність дослідження взаємозв'язків між компонентами діяльності та виявлення їх смислового змісту в структурі діяльності продиктовано розвитком самої теорії діяльності. Незважаючи на чисельні дослідження феномену "смысл" ці взаємозв'язки залишаються здебільшого невизначеним або фрагментарним. Застосування та розвиток діяльнісного підходу в рамках соціальної психології з урахуванням уявлень про соціальні смисли відкриває шлях до поглиблення розуміння структури діяльності, та уможливує подальший аналіз психологічних механізмів трансляції соціальних смислів.

Передумовою визначення місця соціальних смислів в структурі діяльності є величезна кількість філософських, психологічних, соціологічних, лінгвістичних досліджень смислової реальності. Однак, еkleктичне поєднання здобутків багатьох філософсько-психологічних концепцій не дає онтологічного уявлення про соціальні смисли. Отже, це проблема включення існуючих уявлень про смисл в нову структурно-функціональну модель, або в існуючу модель діяльності але під кутом зору смислових взаємозв'язків її компонентів. По суті, методом даного дослідження є аналіз наявних парадигм смислу з подальшою дедукцією їх в модель смислової реальності спираючись на існуючу структурно-функціональну модель діяльності. Проблема інтеграції існуючих парадигм про смисли виявляється проблемою онтологічного аналізу і категоріального визначення поняття "соціальний смисл".

Огляд. В сучасній психології проблематика смислового аналізу розгорнута досить широко. Це зумовлено як її вагомістю в психологічних процесах, так і складністю феноменології смислу. На важливість досліджень смислової реальності наголошує О.Леонт'єв: – “єдиний шлях дійсно конкретного психологічного дослідження є шлях смислового аналізу свідомості... це шлях, який стверджує не суб'єктивність, не незалежність свідомості, але, навпаки, який стверджує об'єктивність її засад” [1, с. 31].

Застосування смислових концепцій в теорії діяльності не набуло такого поширення, щоб в цілому трактувати структуру діяльності в смислових категоріях. Навіть автор теорії діяльності визначає смисл не як компонент діяльності, а як те, що “безпосередньо відбиває та несе в собі власні життєві відносини індивіда” (Леонт'єв, 1977, с. 278). Разом з тим, є намагання досягнути діяльності як таку в смисловому аспекті. О.Леонт'єв вважає, що діяльність реалізує смислові зв'язки в наслідок чого і виникає психологічний зміст поведінки [2, с.84]. Смисл розглядається або як ставлення до діяльності у формі “переживання смислу діяльності” (Леонт'єв А.Н., 1994, с. 48-49), або як вплив соціокультурного середовища на діяльність, яка “опосередкована відображенням властивостей дійсності” (Леонт'єв А.Н., 1994, с. 207-208), або як феномен внутрішнього світу людини – “...форма переживання (усвідомлення) смислу дії є усвідомлення його мети” (там само, с. 49). Така широта трактування смислової реальності не дає відповіді про місце смислу в структурі діяльності. Якщо смисл в уявленнях Леонт'єва і постає структурним компонентом діяльності, то лише як відношення мотиву до цілі, як особистісний смисл.

Намагання підійти до розкриття смислової обумовленості діяльності в контексті полімотивності розглядається вченим з середини минулого століття. Вже тоді О.Леонт'єв писав, – “складні види діяльності відповідають одночасно не одній, а кільком потребам і спонукаються, відповідно, кількома мотивами. У цьому випадку діяльність володіє багатостороннім смислом” (Леонт'єв А.Н., 1994, с.87). Для мотивів О.Леонт'єв ввів поняття ведучого мотиву, а для багатосторонніх смислів це питання ним не вирішено.

Однак, можна погодитися, що смислова реальність може розглядатися під різними кутами. Наприклад, Е.Вайскопф-Джолсон зазначає, що наявні визначення смислу групуються переважно навколо трьох: смисл як інтеграція особистої та соціальної дійсності, смисл як пояснення або інтерпретація життя і смисл як життєва мета або завдання (див. Д.Леонт'єв, 2003, с. 37). В психології особистості смисл постає лише як інтеграція особистісної реальності, те, що її опосередковано «властивостями дійсності» є вимушеним кроком в бік культурно-історичної парадигми. Цим кроком у Леонт'єва обмежується аналіз

соціального аспекту смислу. Думки О.Леонтєва покладені в чисельні дослідження смислової обумовленості діяльності особистості.

В ґрунтовній роботі «Психологія смислу» Д.Леонтєв аналізує три аспекти розгляду смислу: структурний, генетичний та функціональний (Д.Леонтєв 2003, с.86]. В генетичному аспекті смисл породжується мотивом, а розвиток діяльності – це розвиток мотивів діяльності. У функціональному аспекті смисл виконує роль «мотиваційно-смислового орієнтування». У структурному аспекті смисли походять від реальних життєвих відносин.

Структурний аспект включає в себе уявлення про місце особистісного смислу в структурі діяльності, свідомості й особистості, про співвідношення його з іншими психологічними утвореннями, а також уточнення визначення самого поняття і його диференціацію. «Це сполучна ланка між свідомістю і діяльністю, – пише Д.Леонтєв, – по відношенню до діяльності смисл виступав переважно як продукт, дериват її структури, в той час, як в контексті аналізу свідомості смисл поставав як суттєвий її детермінант, поняття смислу ставало пояснювальним» (Д.Леонтєв 2003, с. 9). Звідси випливає, що смисл в теоріях особистості характеризує не діяльність, а саму особистість, як систему особистісних смислів. Однак, можна довести, що цю думку розділяють не всі дослідники смислової реальності, навіть О.Леонтєв писав, – що «усвідомлене відношення предмета дії до його мотиву і є смисл дії...» (цитата по Д.Леонтєву 2003, с. 86). Тут предмет дії наче наділяється смислом. Разом з тим О.Леонтєв стверджує, що «смисл належить не предмету, а діяльності. Лише в діяльності предмет виступає як смисл» [3, с. 167]. Перекладання смислу з мотиву і діяльності на предмет не методологічний крок вченого, а лише своєрідна метафора. Предмет може мати смисл оскільки він постає мотивом діяльності.

Схожу думку висловлює В.К.Віллонас, який пише, що смисл виявляє не об'єктивні властивості речей, а відношення їх до задоволення потреб суб'єкта. «смислоутворює не деяке об'єктивне ставлення і не мотив як об'єктивне, а смисл мотиву» (1976, с. 97-98). Тобто, смисл віднесено до мотиву і, відповідно до діяльності. Смисл мотиву Віллонас характеризує як провідний смисл по відношенню до похідних смислів, якими наділяються представлені у свідомості проміжні цілі (Д.Леонтєв 2003, с.92). І мотиви і цілі є структурними елементами діяльності вони наділяються смислом в контексті цілісної діяльності, а смисл яким вони наділені виконує інтеграційну роль. Отже, смисл характеризує як окремі елементи діяльності, так і саму діяльність. Тому смисл мотиву Віллонас називає провідним.

Значним сегментом структурного аналізу є дослідження смислових структур особистості, які також розглядаються як структурні компоненти свідомості (О.Насіновська, Б.Братусь, В.Столин і

А.Асмолов та ін.). В роботах О.Насіновської представлено диференційовану картину смислової сфери особистості. Вона інтегрувала в єдину модель уявлення про різні смислові структури особистості. Розкрито смислову структуру діяльності де смислоутворюючі мотиви, смислові установки та особистісно-значущі емоційні переживання утворюють три рівні смислової будови свідомості.

Смислоутворення, згідно Б.С.Братусю, не обмежується зв'язкою мотив-мета, а являє собою ланцюг відносин меншого до більшого, в яких і породжується смисл: відношення дії до мотиву, мотиву до більш широкого смислоутворюючого мотиву і т.д. аж до смислу життя, який визначається ставленням до того, «що більше нашого життя і не обірветься з її фізичним припиненням (діти, щастя майбутніх поколінь, прогрес науки, пошук істини і т.д.» (Братусь, 1983, с. 216). Виходячи з парадигми діяльності Братусь шукає одиницю аналізу особистості «смислова будова якої і утворює її психологічну субстанцію, її тіло» (Братусь, 1983). Смислове утворення, як відносини всередині пучка мотивів можна звести до відносин між діями та іншими елементами всередині більш загальної діяльності. Разом з тим, Братусь бачить в тих відносинах одиницю аналізу особистості, а не діяльності.

Б.В.Зейгарник трактує смисл як характеристику індивідуальної діяльності. Вона сформулювала положення про те, що смислові утворення здійснюють функцію контролю за життєдіяльністю і саме «завдяки наявності смислових утворень є можливим саморегуляція при постановці цілей, при усвідомленні власних вчинків» (Зейгарник Б., 1986, с. 108).

Існує, також, багато досліджень де смисл виступає як інтенція. Так, проведений Д.Леонтьєвим аналіз зарубіжної літератури свідчить, що Шпрагнер називає осмисленим механізм якщо окремі його процеси скоординовано в напрямку до результату. М.Чиксентміхалі, також, пов'язує смислоутворення (meaning making) з наявністю мети, а це означає, що смисл формується в конструкції діяльності. Про загальний поведінковий гештальт каже Нутін, коли розглядає об'єкт вмонтований в гештальт як наділений смислом. «Виявити зв'язок чогось з метою, з наміром - означає розкрити його смисл» (Д.Леонтьєв 2003). Як бачимо, в зарубіжних концепціях смисл наділено функцією спрямування діяльності.

В.К.Виллонас, аналізуючи механізми смислоутворення, звертає увагу на відмінність фізичних властивостей речей від їх ідеального змісту, що надає предмету саме соціальних властивостей – «смисл утворює не деяке об'єктивне ставлення і не мотив як об'єктивне, а смисл мотиву, який як би переливається по об'єктивним зв'язкам всього, що має до мотиву відношення (В.К.Виллонас 1976, с. 97-98). Отже, смисл відображає не об'єктивні властивості речей, а відношення їх до задоволення потреб суб'єкта.

В якості основних компонентів діяльності Б.Ломов вказує мотив, ціль, планування діяльності, переробку поточної інформації, оперативний образ, прийняття рішення, дію, перевірку результатів і коригування дії. Він же і зазначає, що «одним з найважливіших в аналізі структури діяльності постає питання, що об'єднує дані складові» [4, с.226]. На наш погляд – це смислові взаємозв'язки.

В структурі діяльності О.Леонтьєв виокремлює:

- характерні діяльності по критерію мотивів, що їх породжують;
- дії та процеси, що підпорядковані усвідомленим цілям;
- операції, які безпосередньо залежать від умов досягнення конкретної мети.

О.Леонтьєв, також, підкреслює: – «дослідження діяльності потребує аналізу саме внутрішніх системних взаємозв'язків» (А.М.Леонтьєв, 1983, с. 157).

Б.Ломов, О.Леонтьєв та інші дослідники розвивають психологічні уявлення про структуру діяльності передусім в індивідуальній площині. Вочевидь, що в індивідуальній діяльності психологічні взаємозв'язки її компонентів забезпечуються особистісними смислами. В цьому плані інтуїтивно зрозумілою постає модель смислових взаємозв'язків компонентів діяльності особистості. Натомість, об'єктивна структура діяльності задається такими соціальними компонентами як знаряддя, предмет, процедура, норма, цінність тощо, між якими смислові зв'язки є соціально заданими і вони не так самоочевидні.

Незважаючи на те, що структура індивідуальної діяльності та структура відповідних соціальних еталонів діяльності не ідентичні вони інваріантні завдяки смисловій природі їх взаємозв'язків.

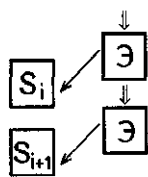

Схема 3

Згадаємо, що в роботі «Смисл та значення» Г.Щедровицький визначає смисл як «загальне співвідношення та зв'язок всіх явищ, що відносяться до ситуації» [5]. В іншій роботі Г. Щедровицького також схематично окреслено механізм трансляції соціальних еталонів (там само, схема 3, с. 200). Згідно Г.Щедровицькому соціальна ситуація відтворюється індивідом в процесі діяльності відповідно до соціальних еталонів. Він зазначає, що «Зразки, або еталони, мають особливу функцію в соціумі: вони повинні якось «закарбувати» у собі те, що мається в першому стані, щоб потім по них можна було «віддрукувати» те, що піде в другий стан» (там само). Еталони вже несуть в собі смисловий зміст запрограмованої діяльності. В еталонах, в згорнутому вигляді, містяться всі складові діяльності, яка є необхідною для відтворення соціокультурного процесу. Розгортання

взаємозв'язків компонентів діяльності, які входять в структуру ета-

лонів дає підстави поглибити аналіз механізмів трансляції соціальних смислів.

Складність виявлення інваріантності взаємозв'язків структур суб'єктивної та об'єктивної діяльності зумовлено тим, що множина соціальних компонентів діяльності є необмеженою і вони співвідносяться досить гнучко. В еталонах складові компоненти діяльності можуть бути репрезентовані досить стисло, а взаємозв'язки її компонентів розгорнуті в міру зорового глузду, з мінімально достатньою ясністю для людини. Тобто настільки, щоб людині були зрозумілою загальна структура діяльності, яку потрібно відтворити. Більш глибокі смислові залежності людина може трактувати на власний розсуд. Тому здається, що людині доводиться за своїми уподобаннями, суб'єктивно компоувати структуру власної діяльності, наділяти її смислом незалежно від соціальних еталонів.

Ефект самостійності у наданні смислу діяльності самим індивідом, який полягає в особистісному ставленні до неї, полягає в тому, що у індивіда в процесі діяльності формується особистісний смисл, який М.М.Бахтін називав більш влучно – «емоційно-вольовий тон» [6]. У індивіда виникає особистісне ставлення до власної діяльності, до мети, до засобів, до стимулів і перепон. Однак, знання про смислові взаємозв'язки між елементами діяльності, що «задає особливу дійсність діяльності», є досвідом індивіда набутим через виховання, навчання власну діяльність. Тому, в своїх уподобаннях при осмисленні необхідних дій та операцій людина об'єктивно обмежена сукупним досвідом, а її діяльність відображає соціальні еталони діяльності разом із певними смисловими взаємозв'язками.

Концепція. Розробка методології смислового аналізу діяльності особистості з урахуванням об'єктивності її соціальної детермінації можлива через інтерпретацію діяльності як інваріантності соціокультурної та особистісної структур. В такому розумінні, структура індивідуальної діяльності мала б відповідати певній об'єктивній структурі. В рамках діяльності індивіда встановлено, наприклад, що смисл виражає відношення між мотивом та метою, однак структура діяльності цим не обмежується. Сюди можна віднести і проблему відтворення зразків соціальної діяльності, що потребує певного осмислення не тільки відносин мети до мотиву, а й інших структурних взаємозв'язків між елементами діяльності. В простому випадку, коли основними компонентами діяльності виступають потреба–мотив–предмет, відношення мотив–предмет і задає особистісний смисл діяльності. Якщо до цієї моделі долучається компонент “знаряддя”, то для індивіда з'являється ще один смисловий зв'язок, який задається призначенням знаряддя. Далі можна додати певну процедуру (дія, операція, норма), яку зумовлено соціальним еталонем. Через еталони діяльність людини детерміновано соціальними чинниками:

нормами, цінностями, ролями тощо, які мають об'єктивні, смислові взаємозв'язки між собою.

Оскільки смисл має об'єктивні форми існування, як вербалізації смислових взаємозв'язків структури діяльності, можна казати, що всі тексти і символічно-знаковий простір фіксують культурно-історичну практику, а смисл трактується як відношення між певними елементами діяльності. Вербалізації смислових взаємозв'язків забезпечують фіксацію способів діяльності, ставлень до діяльності, значення діяльності тощо, тому припустимо розглядати соціальний смисл як структурно-функціональний компонент діяльності.

Виходячи зі схеми діяльності (див сх. 1) представленої Г.П. Щедровицьким (Щедровицький Г.П., 1995, с. 244), можна казати, що трансляція смислу відбувається як вербальна, символічно-знакова презентація мети, способу, діяльності та окремих взаємозв'язків між елементами діяльності (засоби, процедури, задачі тощо). Охопивши смисл діяльності в цілому, людина може не розуміти смисл окремих її дій та операцій і досягти мети, однак, успішність діяльності залежить від глибини осмислення її деталей. Тому, чим більше і детальніше в

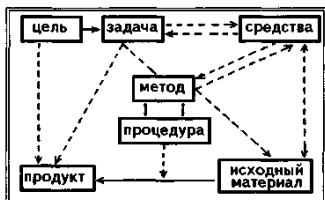

Схема 3

репрезентаціях охоплені взаємозв'язки між елементами діяльності, тим більш осмисленою постає діяльність індивіда. Взаємозв'язки між елементами діяльності презентовано індивіду в соціальних зразках, еталонах діяльності, в соціальних репрезентаціях як єдність елементів змісту, образних та смислових компонентів.

Соціальна заданість смислових взаємозв'язків діяльності має конкретні або аморфні форми. Але соціальні та особистісні форми смислу залишаються інваріантними, не зважаючи на їх можливу аморфність. Це визначає процес індивідуального оволодіння діяльністю де соціальний смисл набуває особистісного смислу. Процес трансляції соціальних смислів відбувається як інтеріоризація індивідом тих еталонів дій, які забезпечують індивіду цілісну діяльність. Смислове наповнення еталонів може залишатися на другому плані тому рівень засвоєння соціальних смислових структур залежить від ступеня їх конкретності, від здібностей індивіда, від авторитетності їх репрезентації, від актуальності ситуації, від ідентичності та ціннісних орієнтацій індивіда тощо.

Якщо виходити з припущення про інваріантність структур діяльності то між всіма елементами діяльності адекватного індивіда існує соціально задана смислова єдність. В сукупності смислові взаємозв'язки елементів діяльності виражають смисл діяльності, як цілісної структури. Вони можуть бути представлені особистос-

ті в простій або розгорнутій формі. В простій формі представлено взаємозв'язок між потребою та предметом на рівні здорового глузду, в розгорнутому вигляді задіяні соціальні репрезентації, ще глибше – наукові знання.

Глибина осмислення структурних взаємозв'язків виражається в діяльності яка варіює від автоматичності повторювання неосмислених еталонів дії до невротичного пошуку смислових залежностей як між елементами окремої діяльності так і життя в цілому. Смысл життя як цілісної діяльності індивіда є одним з найбільш проблемних “завдань на смысл” особистості.

Практично, перед людиною не завжди виникає необхідність відслідковувати смислові взаємозв'язки власної діяльності та окремих вчинків. В повсякденному обігу використовуються стереотипні моделі поведінки. Їх трансляція, як пише С.Московічі, відбувається через “загальнодоступні знання, форми мислення і дії в повсякденному житті, якщо завгодно, здоровий глузд” [7]. В концепції Московічі здоровий глузд – це узагальнений смысл діяльності, що охоплює ситуацію, процедуру і кінцеву мету в цілому.

Ключовим поняттям теорії Московічі постають соціальні репрезентації, які можна розглядати як форму соціальної реконструкції реальності з особливою мовою, логікою і структурою імплікацій. Поняття, що містяться в репрезентаціях, отримують завдяки натуралізації квазіфізичну форму існування, яка дозволяє їм бути фактором, що конститує соціальну реальність відповідно здорового глузду. Факт репрезентації відрізняє пояснювальне пізнання здорового глузду від описового пізнання науки і виконує адаптаційну та регуляційну функції.

Діючи відповідно до здорового глузду, людини з високою ймовірністю досягає мети не заглиблюючись в смысл окремих елементів діяльності. Разом з тим, існує і та психічна реальність де смислові взаємозв'язки окремих елементів діяльності постають предметом рефлексії, де конструюються стереотипні моделі, еталони поведінки підпорядковуючі їх цілераціональній діяльності. Ці моделі або еталони презентуються іншому індивіду в процесі виховання та в повсякденному житті на рівні здорового глузду, загального смислу, а в процесі навчання смислові взаємозв'язки компонентів діяльності розгортаються більш детально. Наприклад, досліджуючи розвиток професійної діяльності В.Д.Щадріков доводить, що “діяльність як би «зкладається вся повністю», але в нерозвиненій формі. Надалі її «складові» розвиваються нерівномірно, гетерохронно... спочатку формуються одні її складові, а потім інші” [8].

Висновки. Наразі, не всі наукові уявлення про смысл можна накласти на запропоновану модель діяльності. Тобто не існує цілісної концепції діяльності з детальним описом взаємозв'язків між її елементами. Натомість, є безліч робіт в яких смисловою реальністю при-

писують окремим речам, ситуаціям, текстам, життю в цілому тощо. Таке розмаїття підходів до розуміння смислової реальності потребує систематизації і в цьому контексті запропонований підхід може бути продуктивним.

Загалом, можна зробити висновок, що смисл характеризує взаємозв'язки цілісної діяльності постає своєрідним інтегратором всіх функціональних складових діяльності.

Смисл є конститутивною характеристикою діяльності, що об'єднує всі її структурні елементи. Смилові взаємозв'язки представлені особистості в соціокультурних еталонах діяльності. В еталонах діяльності згорнуто цілі, цінності, засоби діяльності тощо. Смилова структура еталонів соціальної діяльності інваріантна смислової структурі діяльності індивіда. Відносно соціальних смислів, – це взаємозв'язки між структурними елементами діяльності, що встановлюються в культурно-історичному процесі. Смисл діяльності одночасно включає в собі окремі смисли між її елементами, які однак є взаємозалежними. Соціальні смисли транлюються індивіду за допомогою наукових знань, соціальних репрезентацій, здорового глузду. Засобами трансляції соціальних смислів виступають соціальна взаємодія, навчання, виховання, приклад (як форма виховання та навчання) тощо.

Література

1. Леонтьев А.Н. Психологические вопросы сознательности учения / А.Н.Леонтьев // Проблемы психологии понимания. М.; Л., 1947, с. 3 – 40.
2. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. / Д.Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
3. Леонтьев А. Н. Философия психологии: Из научного наследия / А. А. Леонтьева, Д. А. Леонтьева, – М : Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 228 с.
4. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. – М. : Наука, 1984. – 445 с.
5. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / А. А. Пископсель, Л. П. Щедровицкий – М., 1995. – с. 564. – 800 с.
6. Бахтин М.М. К философии поступка / М.М.Бахтин // Философия и социология науки и техники. Ежегодник. 1984–1985. – М., 1986.
7. Московичи С. Методологические и теоретические проблемы психологии / Серж Московичи // Психологический журнал, 1995, том 16, №2. – С. 3-14.
8. Шадриков В. Д. Проблема системогенеза в профессиональной деятельности. – М. : Наука, 1983. – 185 с.

The sense is considered as the structural component of the activity in this article. It is shown that the elements of the activity are united in the whole system by the sense correlations and the sense of the activity includes the separate senses between its elements which are the mutual dependent.

The key words: *social sense, structure of activity.*